

Cs. Kiss Lajos

Hans Kelsen jelentősége és a tiszta jogtudomány eszméje

SZEMÉLYISÉG ÉS SORS

Hans Kelsen nemzetközileg elismert jogtudósként a jogfilozófia és a jogtudomány, az általános jogelmélet, az államjog, az alkotmányjog és a nemzetközi jog tudományterületein alkotott – a paradigmateremtő elméletalkotás és gyakorlati jogászat értelmében – maradandót. Kelsen mint kutató és tanár szigorúan értékmentes, leíró-interpretatív elméletként művelte a jogtudományt. A megismerés és igazolás (tudományon kívüli értékelés) problématerületeinek radikális szétválasztásával azonban egyáltalán nem szigetelődött el a tudományon kívüli gyakorlattól, és nem menekült el a politikaival járó veszélyektől sem, bár ezt előszeretettel és persze tévesen állítják ellenfelei, különösen az ún. politikai jogtudomány képviselői. Hans Kelsen kutatói-oktatói munkássága, jogfilozófiai, jogtudományi, politikaelméleti írásainak sora (különös tekintettel például a demokrácia és parlamentarizmus, a szocializmus és bolsevizmus, valamint a totalitarizmus problematikáit elemző művekre), jogi szakértői, gyakorlati jogász tevékenysége egyaránt mutatja: nemcsak a politika(i) veszélyeivel volt tökéletesen tisztában, hanem azzal is, hogy a megismerés és igazolás, a tudomány és politika radikális szétválasztása egyúttal mindig végső értelemadó állásfoglalás kérdése, amelyre a kérdező teóriája mellett választ ad valamilyen módon személyes sorsa is.

Kelsen számára saját sorsa, mint felelet, olyasfajta – a jogtudományi fogalom- és elméletalkotásból tudatosan kirekesztett – elemi egzisztenciális magától értetődőség volt, melynek érvényességét hosszú életének és különösen – sikerei csúcspanán derékba tört, majd az Egyesült Államokban 60 évesen negyedszer újrakezdett – tudományos szakértői pályafutásának tapasztalatai nap mint nap csak megerősítették.¹ Mivel minden ilyen ún. végső állásfoglalás szükségképpen meghatározott világnézeti (metafizikai) álláspontot, meghatározott ideológiai-politikai pozíciót implikál és tesz nyilvánvalóvá, így a jogtudományi megismerés nevezetes megtisztítása,² a jog és az állam problémájának politikai-erkölcsi szempontból semleges kiindulópontból történő végiggondolása negatív, azaz a fogalom- és elméletalkotásból kizárt mozzanatként, elkerülhetetlenül megőrzi politikai-erkölcsi vonatkozását. Kelsen szerint azonban e kizárt vonatkozás

¹ Hermeneutikai szempontból a döntő kérdés mindig az, hogy a jogtudós sorsa mint végső állásfoglalás – amely Kelsen esetében a minden totális, s így szükségképpen abszolutizáló világnézettel, vallási, nemzeti és politikai elkötelezettséggel szembeni távolság- és egyensúlytartás grandiózus életpálya-teljesítményében, a heroikusan sorsként vállalt relativizáló világfelfogásban fejeződik ki – hogyan válik előfeltételként, kiindulópontként, konstitutív módszertani-elméletkonstrukciós elvként az elmélet részévé, elemévé: az inklúzió pozitív vagy az exklúzió negatív formájában? Mindkét esetben az a döntő, hogy a beleértés vagy kizárás eljárása során hogyan értelmezik és alkalmazzák a tudomány létezése, felépülése szempontjából konstitutív megkülönböztetéseket, azaz milyen módszertant és igazságfogalmat alakítanak ki, milyen tudományfelfogást képviselnek.

² Mint az ideológiaprobléma kelsenii tárgyalásánál látni fogjuk, a megtisztítás mint semlegesítés a jog és a jogtudományi megismerés aspektusszerkezetének radikális depolitizálását-demoralizálását jelenti.

tematikus megragadása, elméleti kifejtése már nem a tiszta jogtan által vezérelt és felülyelt jogtudománynak, hanem más normatív, illetve empirikus tudományoknak (az etikának, a politikatudománynak, a szociológiának) a megismerési kompetenciájába tartozik. Kelsen – megtisztított jogtudományával – így a lehető legteljesebb tudatossággal, és nem is pusztán teoretikus, ismeretelméleti-módszertani okokból vállalta a politika és etika (metafizika) radikális kitiltásával járó politikai veszélyeket. Ebben az értelemben tehát a tudomány és a jog politikai-erkölcsi semlegesítésének megindokolása során gyakorlati világnézeti-ideológiai megfontolások is döntő szerepet játszottak. Ezzel magyarázható, hogy az 1934-ben megjelentette Tiszta jogtan sem egyszerűen csak egy normatív jogtudomány megalapozásának a programja, illetve kivitelezése, hanem szükségképpen totális ideológiakritika is,³ pontosabban: nemcsak a jogtudomány megismerési kompetenciájának megalapozása és bizonyítása, hanem hivatásának igazolásaként egy meghatározott, nem teoretikus világnézeti-ideológiai döntés kifejtése is.

Amikor tehát a jogtudós Kelsen a tudomány és a jog szabadságának rendíthetetlen harcosaként minden tényleges és egyáltalán lehetséges politikai-ideológiai vonatkozás elméleti-gyakorlati semlegesítésén, kizárásán munkálkodott, vagy amikor jogi szakértőként, alkotmánybíróként tevékenykedett, s eközben szigorúan tartotta magát a tisztasági posztulátumban megfogalmazott objektivitási-tárgyszerűségi követelményekhez, az azokból levezetett tudomány- és jogászetikai maximákhoz, a lehető legteljesebb mértékben tudatában volt annak, hogy a politikaival való érintkezés, konfrontáció milyen következményekkel, kockázatokkal jár a jogtudósra és a jogászra nézve. Kelsen ezért nem volt tagja egyetlen politikai pártnak sem, s ezért nem vállalt bírói hivatalt az osztrák szociáldemokraták felkérésére abban az alkotmánybírószágban, amely az akkoriban hatalmon lévő keresztényszocialista párt az 1929-es alkotmányreform ürügyén politikai ellenőrzése alá vont (vö. MÉTALL 1969, 47–57).⁴ Kelsen élete és műve ezzel a kortárs világnak és az utókornak arra is példát mutatott, hogy a jog és a jogtudomány politikai vonatkozása, tényleges politikai függése, befolyásoltsága ellenére a jogtudósnak, a szakértőnek és a gyakorlati jogásznak hogyan lehetséges és milyen értelemben kell politikamentesen gondolkodnia és cselekednie, ami végső soron a következő kérdésekre adott válasz: Mi a gyakorlati értelme a tudomány és a jog funkcionális autonómián alapuló szabadságának? Ez az értelem vajon milyen erkölcsi kötelezettséget ró a jogtudósra és a jogászra?

Kelsen egész élete, hivatása és munkássága ily módon mintaszerű válasz, amely a modern pluralizmus feltételei között minden jogtudós és jogász számára az elkerülhetetlen egzisztenciális paradoxontól való mentesítés egyik lehetséges stratégiáját kínálta és persze kínálja még ma is. Mert bár ez a stratégia kizárja ugyan a jogtudományból

³ Nem véletlen tehát, hogy a mű második kiadásához írt *Előszó*ban Robert Walter polemikus „harci írás”-nak nevezi a *Tiszta Jogtant* (vö. WALTER 1994, 5–8).

⁴ Kelsen a tudomány belső, egyetemi gyakorlatában hasonlóképpen következetesen tartotta magát a szubjektív politikai-ideológiai elkötelezettség és az objektív tudományos teljesítmény szétválasztásának elvéhez, mint a kutatás és oktatás szabadságának garanciájához. Eszerint az akadémiai minősítési eljárások és megbízások esetén a döntésnek kizárólag a tudományon belüli tárgyi kritériumokhoz kell igazodnia, azaz a jelöltek világnézeti felfogása, politikai-ideológiai álláspontja vagy akár pártpolitikai elkötelezettsége elvileg-gyakorlatilag irreleváns, s a tudományosan igazolható képzettség és teljesítmény megléte esetén nem lehet akadály. Így például következetesen ezt az álláspontot képviselte Max Adler habilitációja, illetve Carl Schmitt kölni egyetemre történő meghívása kapcsán, tehát kizárólag a jelöltek objektív tudományos teljesítményének minőségét tartotta szem előtt, és függetlenítette magát attól, hogy az államprobléma értelmezésében mind a marxista Adlerrel, mind a konzervatív Schmitt-tel nem egyszerűen komoly, hanem maradandó, áthidalhatatlan nézeteltérései voltak (vö. MÉTALL 1969, 43–44, 61; KOENEN 1995, 363–364).

és a jogból a politikát, de nem zárja ki sem a politika(i) tudományos megközelítésének, sem pedig a jogtudós, a szakértő és a gyakorlati jogász jogpolitikai állásfoglalásnak a lehetőségét, csak éppen a problémát magát átutalja egy másik tudomány illetékességébe, illetve a jogról való diskurzus egy másik típusába, amely már nem a tudomány, és nem is a jog kommunikációs (érték)kódjai szerint működik. A kizárásnak ebben az értelmében tehát a jogtudós, a szakértő és a gyakorlati jogász pozitíve kötelezve van arra, hogy ne tudományosan, hanem jogpolitikailag nézzen szembe a politikai problémájával. Így a tudomány és a jog művelője egyáltalán nem futamodik meg a politikaival járó veszélyek elől, nem is kell menekülnie, ugyanakkor mégis mentesülhet a szürakuszai utazás kísértésétől és annak súlyos felelősségeitől következményeitől (vö. VAJDA 1993, 165–180; Cs. KISS 2002, 241–247; PETHŐ 1993, 11; Cs. KISS 2004, 11) – persze csak akkor, ha képes nemet mondani és van hová visszavonulnia, tehát ha az adott helyzetben a tudomány és a jog szabadsága elegendő védelmet kínál számára. Ha ilyen védelem nincs, úgy az alkalmazkodás, hallgatás vagy az emigráció jelenti a kiút alternatíváját. Fritz Sander – akivel Kelsen a bécsi iskola egyik, a magyar jogfilozófia fejlődése szempontjából is nagy jelentőségű vitáját lefolytatta (vö. HORVÁTH 1993, 84–87; HORVÁTH 1995; Cs. KISS, 2001 586–587; 2004, 254; SANDER–KELSEN 1988) – hallgatott és alkalmazkodott, Hans Kelsen pedig emigrált (vö. MÉTALL 1969, 68–77).

SZEMÉLYISÉG ÉS MŰ

Kelsen a jogfilozófiát és a jogtudományt szigorú, értékmentes, leíró-interpretatív tudományként alapozta meg és művelte. E tézist ugyanakkor ki kell egészíteni a megszorítással, hogy Kelsen a „szigorúság”, illetve az „értékszabadság” eszméit a „tisztaság” módszertani posztulátumává értelmezte át, s ennek alapján tette a jogtudományi megismerés előfeltételévé, kiindulópontjává és konstrukciós elvévé. Itt azonban nem a neokantiánus filozófiai hagyományból történő egyszerű dedukcióról van szó. Kelsen ugyanis a tisztaság teoretikus eszméjét, illetve módszertani alkalmazásának elkerülhetlenségét abban a korszakos, a XIX. századot a XX-ba átvezető vitában „fedezte fel”, amelyet a jogtudomány és a szociológia folytatott az államfogalom definíciójáról, pontosabban az államprobléma értelmezésének a helyes módjáról, illetve magáról az értelmezési kompetenciáról.

Kelsen a tiszta jogtudomány eszméjét és hivatását a tiszta jogelmélet kidolgozását célul tűző kutatási program kivitelezésével, s ebben az értelemben gyakorlatilag indokolta meg. E kutatási program megvalósításának története – amely lényegében a habilitációs írás, a Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatz (KELSEN 1911) megszületésétől egészen az általános normaelmélet végleges, az Allgemeine Theorie der Normenben kidolgozott változatának posztumusz megjelenéséig (KELSEN 1979) terjedő korszakot, tehát az egész életpályát átfogja – a problémafelvetés nézőpontját és tematikus irányát tekintve két, hermeneutikai célokat szolgáló, ideáltípusú fejlődési szakaszra bontható. Ezzel kapcsolatban azonban szükséges megjegyezni, hogy e fejlődési szakaszok nem különülnek el élesen egymástól, azaz nem törést jeleznek, hanem egyszerűen a jog és a tudomány jogtudományi megfigyelőjének a nézőpontváltozását. Ezt a Kelsen szellemi fejlődésének dokumentumaira, tudományos pályafutásának alakulására vetett felületes pillantás is nyilvánvalóvá teszi, hiszen ezek a dokumentumok arról tudósítanak, hogy nemcsak maga az alapprobléma volt és maradt

azonos, hanem a megoldás iránya, módja és tervezete koncepcionálisan már készen állt Kelsen teoretikus öneszmélésének „első pillanatától” kezdve; sőt bizonyos értelemben „készen álltak” maguk az eljövendő tudományos produktumok is. Ez így erős hermeneutikai tézisnek tűnik, különösen, ha figyelembe vesszük magát az alapproblémát, amely a tudomány és a jog, s egyáltalán a társadalom konstitúciójának a feltételeire irányuló kérdések formájában a következőképpen fogalmazható meg: Hogyan lehetséges a jogtudomány módszertani megalapozása, illetve a pozitív jog rendszeres elméletének kidolgozása tiszta jogtudományi megismerés révén? Vagy másként: milyen feltételek alapján lehetséges egyáltalán a tiszta jogtudomány mint normatudomány? Hogyan lehetséges a társadalmi rend, azaz a társadalmat mint államot alkotó individuumok sokaságának politikai vagy jogi egysége? Vagy másként: a jog és a politika milyen értelemben szolgáltatja a rendkonstitúció elvét és teljesítményét a társadalom számára, és miért nem tartható az állam mint kényszerrend politikai fogalma, melyet a szociológia és a természetjogtan az akarat, a hatalom és a tekintély fakticitásaira és legitimációira alapítva konstruál? Ám a tézis erősnek tűnik akkor is, ha a problémamegoldást, tehát az önvonatkozású (önreflexív) jogtani fogalom- és elméletképzés következetességét vizsgáljuk, tehát azt, hogy Kelsen alkotói korszakaiban a tiszta jogi fogalmaknak, illetve a pozitív jog és a jogtudomány rendszeres metaelméletének (jogpozitivizmus) kidolgozása során milyen mértékben tartotta magát saját módszertani posztulátumához. És persze a tézis helyes értelmezéséhez az is hozzátartozik, hogy az öneszmélet „első pillanata” kizárólag metaforikusan értendő, hiszen azt a több mint öt évig tartó, és a lehető legnehezebb körülmények között végzett kutatási időszakot fogja át,⁵ melynek fáradságos gyümölcse a Kelsen tudományos-egyetemi pályafutását elindító, 709 oldal terjedelmű habilitációs írás. Önéletrajzában így foglalja össze e pillanat meghatározó élményét: „Egészen mámoros voltam az érzéstől, hogy tudományom területén új úton járok.” (Idézi MÉTALL 1969, 12.)

A kutatási program megvalósításának első, ún. államelméleti szakaszában (1911–1926)⁶ Kelsen az államprobléma értelmezésének horizontján, a jogtudomány és szociológia közötti kompetenciavita összefüggésében, az államfogalom nézőpontjából látott hozzá a jogtudomány és a jog metaelméletének mint általános államtanak a kidolgozásához. Ebben a korszakban egyfelől szisztematikusan továbbfejlesztte az állam és a pozitív jog azonosságát államjogtanilag bizonyító, provokatív elméletét a *Das Problem der Souveränität und die Theorie der Völkerrechts*ben (KELSEN 1920)⁷ az állam nem-jogi (ti. szociológiai) lényegét állítólag megragadni képes szuverenitásfogalom államjogi és nemzetközi jogi értelmezésével, másfelől a *Der soziologische und juristische Staatsbegriff*ben (KELSEN 1922)⁸ az állam szociológiai értelmezésváltozatait általában, s különösen az ún. kétoldal-elméletet részesíti a szó szoros értelemben megsemmisítő kritikában. E totális kritika kiemelt célpontjai az állam kétoldal-elméletét jogtudományi, illetve szociológiai nézőpontból képviselő Georg Jellinek és Max

⁵ Ez a pillanat magában foglalja a Kelsen szellemi fejlődésére döntő hatást gyakorló, és a szándékoltnál korábban megszakított heidelbergi ösztöndíjas időszakot is, amikor Georg Jellinek órát látogatta és a *Hauptprobleme der Staatsrechtslehren* dolgozott (vö. MÉTALL 1969, 10–14).

⁶ Itt persze elkerülhetetlen a megjegyzés, hogy Kelsen első, könyvformában megjelent munkája, a *Staatslehre des Dante Alighieri* (1905) az államelméleti problematika filozófiai-hermeneutikai tárgyalása, amely nemcsak jelzi az ifjú Kelsen érdeklődési irányát, hanem bizonyos értelemben előrevetíti az életmű egyik központi problematikáját.

⁷ E mű alcímében (*Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*) jelent meg először programatikusan a tiszta jogtan tervezetére történő explicit utalás.

⁸ A művet a *Kritische Untersuchungen des Verhältnisse von Staat und Recht* alcímmel látta el.

Weber. A korszak lezáró főműve a jog- és államtudományi enciklopédia kiadójának felkérésére készített, s Kelsen eddigi államelméleti kutatásait összegző *Allgemeine Staatslehre* (KELSEN 1925),⁹ amely – az általános államtan igazi tudományosságát bizonyítandó – egyetlen alapelvből kiindulva, szisztematikus formában fejt ki és oldja meg az állammal kapcsolatban felmerülő valamennyi, a korábbi államtanokban kielégítően nem tárgyalt problémát.¹⁰

A program megvalósításának második, ún. normaelméleti szakaszában (1934–1979) – miután a szociológia ismeretigényének lefokozása és az állam fogalmának semlegesítése lényegében megtörtént¹¹ – Kelsen a normativitás-probléma értelmezésének horizontján, a természettudomány és a szellem(társadalom)tudományok vezetőjeként felfogott jogtudomány közötti kompetenciavita összefüggésében, már a jogfogalom nézőpontjából folytatta a jogtudomány és a jog metaelméletének mint általános jogtannak a kidolgozására irányuló munkálatokat.¹²

TUDOMÁNYFELFOGÁS

A jog általános elméletének végső formába öntése során Kelsen – félreismerhetetlenül Weber és Husserl tudományfelfogásának szellemében¹³ – abból indul ki, hogy a jogtudományi megismerés objektivitása-tárgyszerűsége, a természettudományokhoz

⁹ Ehhez kapcsolódik a Moór Gyula fordításában magyarul is hozzáférhető *Grundriss einer allgemeinen Theorie des Staates* (1926), amelyet kéziratként sokszorosítottak (vö. KELSEN 1997).

¹⁰ Az állam államjogi problematizálásnak különös nézőpontját meghaladó általános államtan – az állam és jog azonosságának (az állam központosított normatív kényszerrend) alapelve segítségével megragadott belső egységükre tekintettel – a következő problémákat tárgyalja: az állam lényege, alkotóelemei (hatalom, terület, nép), funkciói (törvényhozás, bíraskodás, közigazgatás), szervei és formái (monarchia, köztársaság).

¹¹ Kelsen önéletrajzában egyértelműen utal saját államelmélete keletkezésének tudászociológiai előfeltételeire, teoretikus döntésének személyes tapasztalataiban rejlő nem-teoretikus gyökereire, illetve minden egyáltalán lehetséges, objektivitásra és tárgyszerűsége valamennyire is igényt támasztó államelmélet valóságvonatkozásának a szükségszerűségére. A monarchia és a köztársaság államformáiban megtapasztalt osztrák állam egzisztenciája Kelsen számára elsődlegesen a jogrend által lehetővé tett egységben gyökerezett, s ez a jogi egység képezte az állam politikai-erkölcsi létezésének keretfeltételét. A fajt, nyelvet, vallást, történelmet, hagyományt tekintve olyannyira különböző társadalmi-kulturális csoportok heterogenitása és politikai-ideológiai versengése ugyanis kizárta, hogy egységükről a közös hagyományon alapuló politikai *közösség* értelmében lehessen beszélni. Így az állam *társulás* értelmében vett politikai egységét a jogi (alkotmányos) keretek és azok monarchikus reprezentációja tették lehetővé. „Tekintettel az osztrák államra, amely oly sok, a faj, nyelv, vallás és történelem szempontjából különböző csoportból tevődött össze, azok a teóriák, amelyek jogilag az államhoz tartozó emberek valamiféle szociál-pszichológiai vagy szociál-biológiai összefüggésére kísérik meg az állam egységét alapozni, egészen nyilvánvalóan fikciónak bizonyulnak. Amennyiben ez az államelmélet a Tiszta Jogtan lényegi alkotórésze, úgy a Tiszta Jogtan specifikus osztrák elméletnek számíthat.” (Vö. MÉTALL 1969, 42.)

¹² A nézőpontváltás már a művek kompozíciójáról, az „állam és jog”, illetve a „jog és állam” szókapcsolatokkal jelzett elsődlegességi viszonyról is egyértelműen leolvasható. Ennek megfelelően a *Tiszta jogtan* első kiadásában Kelsen már csak a VIII. (Jog és állam) és a záró IX. (Állam és nemzetközi jog) fejezetben tárgyalja az államproblémát (vö. KELSEN 1988).

¹³ Amikor Weber *A tudomány mint hivatásban* a tudományos megismerés saját előfeltevéseihez való viszonyának szerkezetét, illetve e viszonyulás fajtáit elemzi a természettudományok (fizika, kémia, csillagászat, orvostudomány) és a kultúratudományok (művészet-, jog- és történelemtudomány) példáin, a jogtudományt a normatív kultúratudományokhoz sorolja a következőket írja: a jogtudomány „azt állapítja meg, ami – a részben kényszerítően logikai, részben konvencionálisan adott sémákhoz kötött jogászai gondolkodás szabályai szerint – érvényes, tehát: *ha* bizonyos jogszabályokat és értelmezésük bizonyos módszereit kötelezőként ismerik el. A jogtudomány arra nem ad választ, *hogya* a jognak léteznie kell-e, és *hogya* éppen ezeket a szabályokat kell-e felállítani.” (WEBER 1998, 143.) Ez a megfogalmazás lényegében a *Gazdaság és társadalom* álláspontját ismétli meg. Eszerint a jogtudomány a normatív, azaz dogmatikusan eljáró kultúratudományokhoz tartozik, amely tárgyának logikailag helyes, érvényes (gültig) értelmét kutatja; vagyis arra kíván választ adni, hogy „mi érvényes ideálisan (ideell) mint jog. Ez azt mondja: logikailag *helyesen* eljárva milyen jelen-

mérhető egzaktága – mint a valódi tudományosságra támasztott igény igazolása és beváltása – csak akkor biztosítható, ha zárójelbe tesznek és kizárnak minden, a tiszta jogászai megismerést zavaró transzcendens vonatkozást, azaz radikálisan eltekintenek a világ metafizikai értelmének vallási vagy szekularizált természetjogi feltételezésétől, minden tényleges és lehetséges metajurisztikus társadalmi-kulturális – erkölcsi, politikai, gazdasági, esztétikai, erotikai – összefüggéstől. Eszerint a jogtudományt, hogy tulajdonképpen értelemben szellem(társadalom)tudomány lehessen, végérvényesen meg kell tisztítani egyfelől „minden természettudományi elemtől”, másfelől „minden politikai ideológiától” (KELSEN 1988, IX), egyszóval minden idegen belső (azaz nem szellemtudományi) és külső (azaz nem tudományos) értékeléstől. Kelsen számára a megtisztítás kutatási program és küldetés, amelyet a pozitív jog reflexiók elméleteként felfogott általános jogtan¹⁴ kiépítésével hajtott végre. A tiszta jogtan így nem egyszerűen a jogtudomány megalapozása,¹⁵ hanem a modern jogtudomány értelmének megmentése, totális ideológiakritika a tudomány autonómiájának védelme érdekében.

A Tiszta jogtan első, 1934-es és második, 1960-as kiadásához írott Előszóban a mű nézőpontjának és problematikájának változatlan aktualitását a XX. századi modernitás két társadalmi-politikai és szellemtörténeti helyzetének a szerkezeti hasonlóságával indokolja meg. Mindkét Előszó a világháborúk után illetve előtti rendkívüli helyzet (Ernstfall) tényszerűségének egzisztenciális tapasztalatából és a természettudományos megismerés paradigmatis teljesítményéből indul ki. A jogtudományi megismerés megtisztítását az 1934-es kiadás szerint a következő társadalompolitikai tényezők teszik elkerülhetetlenné, s ezáltal tipikusan politikai megfontolások igazolják: 1. A világháború következtében „a társadalmi élet alapjai a legmélyebben megrendültek, s ennél fogva mind az államok közötti, mind az államon belüli (politikai – Cs. K. L.) ellentétek a végsőkig kiéleződtek” (KELSEN 1988, XXI), s ezért – tehát a politikai (erkölcsi) önpusztító logikájának fékezhetetlensége következtében – elemi módon hiányoznak a társadalom egyensúlyi állapotához szükséges feltételek. 2. Hiányzik az egyensúlyi állapotra irányuló érdekeltség és az egyensúlyt megteremteni képes társadalmi-politikai erő. Kelsen szerint a természettudományok depolitizálása azért lehetett viszonylag sikeres, mert a fizikai, kémiai, biológiai stb. tudományok teljesítményeinek technikai-gazdasági felhasználásához, következésképp a természettudomány technikai – azaz a funkcióspecifikus autonómia értelmében vett – semlegességéhez rendkívül erős társadalmi-politikai érdek fűződött és főződik. „Amikor a természettudomány a politikától való függetlenségét majdnem teljesen képes volt érvényesíteni, ez csak azért történhe-

---

tésnek, és ez ismét csak azt jelenti: milyen normatív értelemnek *kell* valamely jogi normaként fellépő nyelvi képződményt megilletnie.” (WEBER 1992, 7.) Weber szerint a jogtudomány a jogi normative helyes (igaz) értelmének megismerésén túl csupán arra képes és illetékes, hogy a jogot a megőrzés vagy reform útján alakító, vagy forradalmi módon megváltoztatni akaró jogpolitikai törekvések képviselőit felvilágosítsa: „ha az ember sikert akar, akkor ez a szabály jogi gondolkodásunk normái szerint a megfelelő eszköz a siker eléréséhez” (WEBER 1998). A gondolatmenet szempontjából releváns vonatkozásban Husserl tudományfelfogásához lásd Cs. Kiss 2004, 29–74.

¹⁴ A *Tiszta jogtan* első és második kiadása első fejezetének (I. *Recht und Natur*) első pontja (1. *Die „Reinheit“*) teljes programatikusan világossággal leszögezi, hogy a pozitív jog immanens reflexiók elméletéül a tiszta és általános jogtan egyfelől kizárólag a jogra mint a saját ismerettárgyára irányuló megismerés (vö. KELSEN 1988, 1). Az általános jogtan kimunkáló jogelmélet a jog filozófiai (ön)reflexiója. Kelsen a filozófiai felvilágosodás szellemében kívánja a jogtudomány autonómiáját megindokolni, pontosabban megmenteni oly módon, hogy a felvilágosítást a jogtudomány mint jogfilozófia hajtsa végre. Kelsen művének magyar tárgyalásához lásd VARGA 1988, IX–XVIII; BÓDIG 2004, 129–144.

¹⁵ A tiszta jogtan a tudomány és a jog reflexiók (meta)elmélete, azaz egyidejűleg a két terület tárgyelmélete, s e két tárgyelmélet elmélete, azaz a jogpozitivizmus elmélete.

tett, mert e győzelemhez egy még hatalmasabb társadalmi érdek fűződött: a technika haladásában való érdekeltség, amelyet csak a szabad kutatás biztosíthat.” (Uo.)

A társadalomtudományok¹⁶ teljesítményeinek technikai-társadalmi felhasználásához, így a társadalomtudomány technikai – azaz a funkcióspecifikus autonómia értelmében vett – semlegességéhez, következésképp igazságigényének és teljesítményeinek mindenoldalú elismeréséhez ilyen típusú és erejű társadalmi-politikai érdek nem fűződik, éppen ellenkezőleg: az uralmat birtoklók és az uralom megszerzésére törekvő társadalmi-politikai erők nem a társadalom és kultúra objektív-tárgyszerű megismerésében, hanem saját részleges politikai céljaik értékracionális igazolásában érdekeltek, azaz nem tudományos ismeretekre, hanem ideológiai legitimációkra van szükségük, végső soron arra, hogy kialakítsák, fenntartsák és erősítsék a saját totális világnézetük feltétlen érvényességébe vetett hitet. Ezért aztán a politika(i) logikájának engedelmeskedő társadalomtudományok nem a társadalom elméleti leírásához, hanem a társadalmi rend megőrzésére vagy megváltoztatására törekvő konzervatív, liberális, szocialista, nacionalista, bolsevista, fasiszta, anarchista stb. irányultságú politikai erők célkitűzéseinek ideológiai igazolásához járulnak hozzá az „igazságos” társadalom és jog különféle versengő, utópikus tervezeteinek kidolgozásával, illetve a tanok tudományos dogmatizálásával. Az 1960-as kiadás szerint „Ebben a vonatkozásban a második világháború és a világháború következményeiként végbemenő politikai átalakulások után, semmi nem változott.” (KELSEN 1992, VIII.)

A XX. századi modernitás alaphelyzetében Kelsen a jogtudomány értelmére irányuló kérdést a tudomány és a jog autonómiaproblémájaként fogalmazta meg. Számára a pluralizmus lényegében állandósult, csak relativizálással meghaladható és pacifikálható rendkívüli helyzetet jelentett, amelyben minden múlik, hogy a jogtudomány – a természettudományhoz hasonlóan – akarja-e a politikától való függetlenedést és módszertanilag képes is erre, vagy másként: akarja-e, hogy a módszertisztasági posztulátum érvényre juttatásával önmagát a tiszta leírásra korlátozó tudományként határozza meg, melynek feladata kizárólag a jog szerkezetének objektív-tárgyszerű megismerése (leíró értelmezése), nem pedig a jog értékelése és alakítása. Mindkét Előszó arról tanúskodik, hogy a módszer és az elméletkonstrukció normaorientált típusa mellett teoretikus döntés, amely a jogtudományi megismerést tehermentesíteni akarja minden metafizikai-politikai mozzanattól, nem tisztán funkcionálisan-logikailag kényszerítő metodológiai-elméletkonstrukciós okok, illetve megfontolások következménye, hanem a rendkívüli helyzet által kikényszerített végső állásfoglalás, előzetes metafizikai-politikai döntés folyamánya.

Mint korábban jeleztük, Kelsen ennek a paradoxonnak – nevezetesen hogy a módszer, illetve az elméletkonstrukció módjának a megválasztása elmélet előtti és tudományon kívüli döntés, azaz a tudományba vetett racionális hitből eredő állásfoglalás (vagy-vagy) függvénye – a legteljesebb mértékig tudatában volt. Többek között ezt tanúsítja például a mű magyar fordítójához, Bibó Istvánhoz írott levele, melyben ez áll: „Ami a Tiszta jogtan című művem előszavának fordítását illeti, Önnel teljesen egyetértetek. Elvi állásfoglalásokat tartalmaz, ezért indokolt a lefordítása.” (KELSEN 1988, XVIII. – Kiemelés tőlem.) Itt azonban óhatatlanul felvetődnek azok a kérdések, amelyeket Kel-

¹⁶ Kelsen ebben az összefüggésben tudatosan nem szellemtudományról (*Geisteswissenschaft*), hanem társadalomtudományról (*Sozialwissenschaft*) beszél. Ez arra utal, hogy a jogtudomány mint szellemtudomány az általános jogtant egyúttal általános társadalomelméletként, pontosabban a társadalomelmélet paradigmájaként kívánja kifejteni.

sen teoretikus döntésével már eleve megválaszoltnak, s így problémátlanok tart: 1. A metafizika- és politikamentesség melletti világnézeti döntés, amely önértelmezése szerint tisztán a tudományos hitből fakad,¹⁷ valóban csak negatív metafizikai-politikai következményekkel jár, azaz semmilyen értelemben nem jelentényes elköteleződést egyetlen világnézeti-ideológiai nézőpont mellett, azaz lényegszerűen ideológia-mentes? E végső, antimetafizikai és antipolitikai állásfoglalás¹⁸ valóban nem játszik bele sem a módszertan megalapozásába, sem a jogelmélet tartalmi felépítésébe, a jogfogalom konstrukciójába? Ezzel összefüggésben a metafizikai-politikai függés és befolyás kizárásának bizonyítására vajon elegendő-e arra az empirikus (és hipotetikus) ténytársulásra hivatkozni, hogy a tiszta jogtand már minden létező (és lehetséges) ideológiai-politikai irányzat kiszolgáltatásával meggyanúsították? (Uo. XX–XXI.) 2. Azzal, hogy a tiszta jogtan a jogtudomány autonómiája, normális működése érdekében, az objektivitás-tárgyszerűség minden tudományt kötelező eszményére hivatkozva, a normalitás nevében kétfrontos harcot hirdetett – egyfelől a jogon belül a jogászok hivatásrendi érdekei, másfelől a jogon kívül a létező (és lehetséges) politikai-ideológiai irányzatok (liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus, nacionalizmus, faszizmus, bolsevizmus) jogpolitikai érdekei ellen, amennyiben azok a tudományosság álarcá mögé rejtőznek –, tehát belebocsátkozott a világ(lét)értelmezési monopóliumért folyó tudományon (jogon) belüli és kívüli szellemi versengésbe, valóban képes kikapcsolni e versengés politiká(i)ra való pozitív vonatkozását?

Kelsen számára, mint azt a Tiszta jogtanhoz írott Előszókból kifejti, illetve megismétli, a legnagyobb problémát nem a belső, hanem a külső értelemhatár megvonása, tehát a jogtudomány politikához való viszonyának tisztázatlansága okozta és okozza. „A valóságban a vita tárgya nem a jogtudomány tudományon belüli helyzete és az ebből adódó következmények – miként a látszat mutatja –, hanem a jogtudománynak a politikához való viszonya, a kettő világos elválasztása és a lemondás arról a begyökerezedett szokásról, hogy a jogtudomány nevében, azaz egy objektív fórumra történő hivatkozással olyan politikai követeléseket képviseljenek, amelyek csakis fölöttébb szubjektívek lehetnek még akkor is ha a legjobb hiszeműen egy vallás, egy nemzet vagy osztály eszményeként lépnek fel.” (Uo. XX.)¹⁹

Kelsen jogelmélete ismeretelméletileg-módszertanilag kettős – negatív (ideológia-és tudománykritikai) és pozitív (elméletkonstrukciós) – funkciója révén lényegében két feladat ellátására hivatott. 1. Az egyik feladat a tudomány külső értelemhatárának

¹⁷ A természettudományokkal ellentétben a társadalom(szellem)tudományok – általános társadalmi elismertségük és létszerű funkcionális autonómiájuk hiányának következtében – még a szellemi kiskorúság állapotában vannak, ezért a tudományon belül a természettudományok, a tudományon kívül a teológiai, világnézet-filozófiai és a politikai instanciák vezetésére szorulnak. Ezt a helyzetet szünteti meg Kelsen jogtudománya a tiszta jogtan segítségével, amely negatív értelemben, azaz saját tisztaságának, önállóságának a kiküzdésével, külső és belső értelemhatárainak kritikái megvonásával felvilágosítja és kivezeti a társadalomtudományokat a szellemi kiskorúság állapotából. Ez a felvilágosodás kantijelszavának – „Merj saját értelmre támaszkodni!” – megismétlését és funkcionalista átértelmezését jelenti, mondjuk a következő megfogalmazásban: „Merj a tudomány funkcionális autonómiájára támaszkodni!” – és így tovább.

¹⁸ A tudományos hitből eredő állásfoglalás antimetafizikai horizontját a transzcendencia/transzcendentalitásmegkülönböztetés, antipolitikai horizontját pedig a tudomány és politika öntörvényű területeinek, az igazság és igazságosság értékeszméinek a megkülönböztetése nyitja meg, illetve határolja.

¹⁹ A határmegvonási diskurzus a tudomány *rendeltetésének* – mint funkciónak és hivatásnak – a nézőpontjából tematizálja a tudományos megismerés problémáját. Max Weber *A tudomány mint hivatás*ban a vallás, a politika és a művészet irányában vont a tudomány külső határait. Kelsen számára a politika jelenti az alapvető kihívást, ami persze a szellemtörténeti helyzet etiológiájára is utal, s további érvet jelent a nézőpontváltás hermeneutikai tézise mellett.

megvonása, amely totális ideológia(metafizika)kritikát jelent. E kritika azon a feltételezésen alapul, hogy a tudomány objektivitását-tárgyszerűségét fenyegető metafizikai gondolkodás a politika, a politika pedig az etika (erkölcs) és természetjogtan közvetítésével nyomul be a jogtudományba; ezek kizárásával történik a szellem(társadalom)tudomány külső – a tiszta jogtan közvetett előfeltételét jelentő – értelemhatárának megvonása.²⁰ 2. A másik feladat a „tárgya öntörvényszerűségének tudatában levő (így tulajdonképpeni értelemben pozitivistá – Cs. K. L.) jogelmélet” mint általános jogtan megalapozása és kiépítése, melynek közvetlen előfeltételét a tudomány belső értelemhatárának a megvonása – azaz intern tudománykritika – teremti meg (uo. XIX.)²¹ Ennek megfelelően kell a tisztasági posztulátumot mint módszertani-elméletkonstrukciós elvet negatív és pozitív jelentésében értelmezni. A posztulátum egyfelől a külső értelemhatár megvonásával a tudomány (és jog) funkcionális autonómiáját biztosító elvként megteremti, illetve igazolja a tudományon (és jogon) kívüli területekkel szembeni semlegesség és közömbösség, be nem avatkozás feltételeit, másfelől vezérli a természettudományos befolyástól mentes, tisztán leíró jogtudomány elméleti konstrukcióját, s a jogtudománynak mint tulajdonképpeni értelemben felfogott szellemtudománynak az eszméjét mint eszményt igazolja. Egyébként az a körülmény, hogy hiányzik az eszme (Idee) és eszmény (Ideal) fogalma közötti különbségtétel (uo.), arra utal, hogy Kelsen a jogtudományt a lehető legradikálisabb értelemben leíró tudományként, azaz a természettudományhoz hasonlóan objektív-tárgyszerű (egzakt) megismerésként, a tiszta jogtant pedig a pozitív jog abszolút értelemben vett leíró-interpretatív elméleteként fogja fel. Ez azonban, mint a külső értelemhatár-megvonás feladata jelzi, nem lehet egyszerű, paradoxontól mentes vállalkozás.

Kelsen jogtudománya tehát kizárólag a jog megismerésére hivatott, nem pedig a jog alakítására. Ez az álláspont akár Weber tudományfelfogásának radikalizálásaként is értelmezhető. Itt ugyanis nem pusztán arról lenne szó, hogy a jogtudomány semmilyen értelemben és módon nem írhatja elő tartalmilag, milyennek kell lennie a jognak, hanem arról is, hogy a jogtudomány még felvilágosítással sem szolgálhatna jogon túli instanciák, különösen a politika számára, azaz le kellene mondania a szociológiai felvilágosodás weberi minimálprogramjáról. Ebből egyébként az következne a jogtudomány és a jog viszonyát illetően, hogy a jog tudományos-szakértői alakításáról sem lehetne beszélni, még abban az értelemben sem, hogy bizonyos politikai-jogi problémahelyzet kapcsán a jogi szakértő például alternatívák formájában kidolgozza a helyzet alkotmányjogi értelmezését (tervezetét); egy ilyen értelmezésnek (tervezetnek) ugyanis – logikai-funkcionális értelemben – szükségképpen a politikus vagy politikusok által képviselt tudományon kívüli eszményhez, az „igazságos jog” valamelyik perspektivikus meghatározásához (Milyen legyen a jog?) kell igazodnia, s így az elkerülhetetlenül értékelővé és jogpolitikaivá válik. Ennek alapján kérdéses, hogy a tudományos jog-

²⁰ A hagyományos jogelmélet a transzcendens jogfogalom híveként a meghatározás alapját mindig valamilyen nem-jogi – pontosabban nem pozitív jogi – instanciában, eredetben látja, és ezzel a definíció jogát kivonja a jogtudomány kompetenciaköréből. Kelsen azt az álláspontot képviseli, hogy mindkét világháború utáni korszakban a természetjogtan behatolása a „politikai jogtudomány” közvetítésével játszódik le, ami nyilvánvalóvá teszi a jogtudomány hivatásértelmezésének fontosságát, konstitutív szerepét. Ebből persze az következik, hogy mind a totalitarizmus, mind a totalitarizmus ellenfelei a „politikai” jogtudomány paradigmáján belül vannak, s ezért az általuk képviselt jogfelfogások egyaránt a természetjogi reneszánsz kifejeződései.

²¹ A jogfogalom transzcendentális (formális-funkcionális) meghatározása a hipotetikus alaponorma segítségével egyébként közvetlenül vagy közvetve mindkét ismeretelméleti-módszertani funkciót ellátja, amiből aztán rengeteg félreértés adódott, főleg Kelsen kritikusaival.

megismerés (leírás) és politikai jogalakítás (előírás) ilyen radikális elválasztása milyen értelemben teszi egyáltalán lehetővé a jogtudós szakértői tevékenységét.

Kelsen tudatában van annak, hogy a tiszta jogtan kihívást intéz a jogtudomány hagyományos hivatásértelmezéséhez, és sérti a jogászok hivatásrendi érdekeit. „A jogász érthetőleg nem szívesen mond le arról, hogy higgye és másokkal is elhitesse: tudományának birtokában feleletet tud adni arra a kérdésre, hogy miként oldandók meg »helyesen« a társadalmon belüli érdekkonfliktusok; s mivel a jogot feltárja, arra is hivatott, hogy tartalmilag is alakítsa; és a jogalkotás befolyásolására irányuló törekvéseiben a társadalom egyszerű technikusát meghaladó előjogai vannak más politikussal szemben.” (Uo. XX.)

TUDOMÁNYKRITIKA: A BELSŐ ÉRTELEMHATÁR MEGVONÁSA

A jogtudomány nem természettudomány, hanem társadalom-, illetve szellemtudomány.²² Az elhatárolás a tárgyra vonatkozó előzetes lételméleti megkülönböztetés (társadalom vagy természet) ismeretelméleti-módszertani reflexiójával történik, amely műveletileg a lételméleti nézőpont és megkülönböztetés érvényességének a felfüggesztését, kizárását, semlegesítését jelenti.²³ A társadalom és a természet az emberi cselekvésben (társadalmi aktus) érintkezik, ezért a jog mint (ismeret)tárgy azonosítása, s ezzel a jogtudománynak a pszichológiától és a szociológiától való elhatárolása is ismeretelméletileg-módszertanilag a cselekvésfogalom szerkezeti elemzése útján lehetséges.

A cselekvés az aktus és a tárgy megkülönböztetése: az aktus egyidejűleg külső (tér-időbeli-oksági) és belső (szellemi) történés, a tárgy az aktus kettőségében intencionált (aktuális létrehozott) értelem. A cselekvés társadalmi cselekvés, azaz olyan aktus, amely – szemben a természeti (fizikai, kémiai, biológiai) létezőkkel – láthatóvá, illetve hozzáférhetővé teszi a benne rejlő, hozzá tapadó értelmet (jelentést), azaz képes megadni saját értelmét (jelentését) és képes önmagát értelmezni. A növényvel szemben egy „társadalmi aktus viszont nagyon is magában hordozhatja önrétegzését, vagyis nyilatkozhat arról, hogy mit jelent. Az aktust megvalósító ember ugyanis maga kapcsol az aktusához meghatározott értelmet, ami valamilyen módon (ti. nyelvi köz-

²² A *Tiszta jogtan* második kiadásában már csak a természet- és a társadalomtudomány szembeállítására szerepel; a szellemtudományra történő utalás hiánya azonban nem a problémafelvetés változását jelzi, hanem feltehetőleg Kelsen európai szellemi közegetől történő eltávolodásának az egyik tünete (vö. KELSEN 1992, 1–2). A két kiadás megegyezik abban, hogy a természettudománytól való elhatárolás a társadalomtudományok területén a pszichologizmus és szociologizmus kritikájával lehetséges. Ez az állítás attól függetlenül valószínűsíthető, hogy a szellemtörténeti helyzet korabeli állása szerint az első kiadásban még a biológiával és a pszichológiával való kritikátlan összekeveredéstől óvja a jogtudományt, amely saját megismerési kompetenciáján túlterjeszkedve más tudományok nézőpontját és teljesítményeit kísérel meg integrálni. „Ma jóformán nincs is olyan szaktudomány, amelynek területére való behatolásra a jogtudós magát illetéktelennek tartaná. Sőt, azt hiszi, hogy tudományos tekintélyét éppen a más diszciplináktól való kölcsönzéssel emelni tudja. Eközben természetesen veszendőbe megy a tulajdonképpeni jogtudomány.” (Vö. KELSEN 1988, 1.)

²³ A lételméleti nézőpont ismeretelméleti-módszertani kizárása szükségképpen paradoxont (legalábbis cirkularitást) von maga után. A kantianus-újkantianus Kelsen számára ugyanis evidencia: a lét (sein) a maga kizártságában, negatívitásában logikailag bár elkerülhetetlen, de nem határozza meg a megismerés nézőpontját és megkülönböztetését, következésképp a módszert sem; a lét (sein) pusztán viszonyítási pont, mintha-típusú feltevés vagy metafora marad, amennyiben a kellés (sollen) adottságmódját, mint meghatározott 'valaminek' az egzisztenciáját valamiképpen jellemezni kell; s ennek során elkerülhetetlenül beszélni kell a kellés, az érvényesség (vagy érték) „létéről” (Sollsein, Geltendsein, Gesolltsein stb.) is.

vetítéssel – Cs. K. L.) kifejezésre jut, és amit megértene a többiek, akik felé az aktus irányul.” (Uo. 2.)²⁴ Ezután Kelsen különbséget tesz az önmagát értelmező aktus (társadalmi cselekvés) szubjektív és objektív értelme között. Eszerint az értelem mint az aktusban elgondolt-kommunikált tárgyiasság egyfelől a cselekvő célja (képzete/akarat/szándéka), az emberi tudat ténye, amit szubjektív értelemnek, másfelől a nyelvi jelentés síkján konstituálódó normára vonatkozás, amit objektív értelemnek nevez. Kelsen a szubjektív értelem fogalmát az akarás (célértelem), az objektív értelem fogalmát a nyelv (jelentésértelem) intencionalitásának nézőpontjából határozza meg, természetesen reflexív-körforgásszerű módon, amennyiben a szubjektív célértelem és az objektív jelentésértelem mindig kölcsönösen a másik által aktualizálódik. A normára vonatkozás síkján megismétlődik az aktus és tárgy megkülönböztetése. Az értelmezés során azért kell figyelembe venni az aktusfogalom jelentéssíkjainak a megkülönböztetését, mert ez teszi lehetővé a pszichológia és a szociológia elhatárolását, valamint a jogtudomány ismerettárgyának a meghatározását.

1. A norma elképzelésének és akarásának aktusa értelemmentes téridőbeli-oksági történésként tisztán a természeti valóság része, azaz pszichikai aktus, s mint ilyen a pszichológiai megismerés tárgyát képezi.

2. A norma elképzelésének és akarásának aktusa értelemmel bíró téridőbeli-oksági történésként a természeti és társadalmi (szellemi) valóság része, azaz olyan aktus, amely képes önmagának értelmet adni, és önmagát értelmezni (társadalmi aktus), s mint ilyen a szociológiai megismerés tárgyát képezi. A szociológiai szemlélet számára, írja Kelsen, a jog „csak mint léttény (Seinstatsache), mint a jogot alkotó, követő vagy megsértő emberek tudatának a ténye jön számításba”, így a szociológia nem magát a jogot kutatja, mert az lényege szerint jogi norma, azaz a társadalmi aktus pszichikai dimenziójáról és szubjektív értelméről leváló, a nyelvi jelentésértelem síkján objektíválódó „sajátos gondolati tartalom”. Ezen túlmenően a jogszociológia „az általa megragadandó valóságelemeket nem az érvényes normákkal, hanem más (gazdasági, vallási, politikai, művészi, erkölcsi stb. – Cs. K. L.) valóságelemekkel mint okokkal és okozatokkal hozza kapcsolatba.” (Uo. 6.) A jogszociológiai megismerésnek tehát az az alapvető problémája, hogy lényegében „semmi köze sincs a jogi normához”, amelynek gondolati tartalma leválik a cselekvés szubjektív értelmének a síkjáról. Kelsen álláspontja szerint tehát sem a pszichológia mint természettudomány, sem a módszertanilag a társadalom és kultúra természettudományaként eljáró szociológia nem képes megragadni a jogot mint sajátos tárgyat, amely a társadalmi aktus objektív értelmének síkján mint norma jön létre.²⁵ A szociológiai szemlélet Kelsen szerint két vonatkozásban is a jogn kívülre transzcendálja a jogtudományi megismerés tárgyát, a jogot mint normát: egyfelől a természet felé azzal, hogy a társadalmi cselekvéseket csak a konkrét cselekvőhöz kapcsolódó szubjektív célértelem síkján érti meg, melyet téridőbeli-oksági megvalósulásában (a cselekvés végbemenetelében) mint okokat és okozatokat magyarázza; másfelől a jogn túli társadalmi-kulturális területek felé azzal, hogy a tisztán jogi indítékokkal (okokkal) egyenértékűen tárgyalja a vallási, gazdasági, politikai, erkölcsi stb. indítékokat (okokat). A jog szociológiai megismerése ezzel a két-

²⁴ Kelsen, bár az állati viselkedés és kommunikáció problémáját nem említi, közvetve különbséget tesz viselkedés és cselekvés között, de nem tesz különbséget a cselekvés és a társadalmi cselekvés fogalmi között, amennyiben Webert félreértelmezve a cselekvést mint önmagát értelmező aktust közvetlenül azonosítja a társadalmi cselekvéssel.

²⁵ A jogi aktus Kelsen nézőpontjából a társadalmi cselekvés objektív értelmének paradigmaticus aktualizálása.

tős transzcenzussal lényegében feloldja, képlékennyé teszi a jogtudományi megismerés tárgyát, a jogot mint objektíve érvényes normát, s így értelemszerűen nem képes eleget tenni a normatudományi megismerés objektivitási-tárgyszerűségi (egzaktság) követelményeinek sem.²⁶

3. A normatétélező, illetve normaaktualizáló jogi aktus szerkezete önreferenciális. A jogtudomány ismerettárgyát, a jogi normát a társadalmi cselekvés (önértelmezés) specifikus formája hozza létre. Ami a társadalmi cselekvést mint külső történést „jogi (vagy jogellenes) aktussá teszi az (a jogi norma) [...] objektív értelme, mely ezzel az aktussal össze van kapcsolva, a jelentés, mellyel ez az aktus bír. A kérdéses tényállás sajátos jogi értelmét, különleges jogi jelentését egy norma által nyeri, mely tartalmával reá vonatkozik, neki jogi jelentést kölcsönöz – éspedig olyan módon, hogy az aktust e norma szerint lehet értelmezni. A norma értelmezési sémaként szerepel. A normát magát is jogi aktus hozza létre, mely a maga részéről ismét egy másik normától nyeri értelmét.” (Uo. 3.)

A jogi aktus tehát a társadalmi cselekvés (értelemadó önértelmezés) olyan specifikus formája, amely folytonosan csak a maga által létrehozott értelemre vonatkozik. Ez az önreferenciális értelem mint a normajelentések „bizonyos körének sajátos öntörvényűsége” (Sollen) (Uo. 6.) képezi a jogtudomány ismerettárgyát. A jog tehát, mint a saját funkcióspecifikus törvényszerűségei szerint felépülő szellemi (értelem)összefüggés, csak a „tulajdonképpen” jogtudományi megismerés, azaz a tiszta jogtan módszere által emelkedhet ki a természeti valóságból és válhat valóban ismerettárggyá.²⁷

Miután Kelsen a természet és szellem (társadalom) megkülönböztetésével eldöntötte a tulajdonképpeni jogtudomány megalapozásáért folyó szellemi versengés első fordulóját a tiszta jogtan javára, a szellemin belül megvonja a jogtudomány és a jog, majd az erkölcs és a jog, a természetjog és a pozitív jog megkülönböztetésével a jogtudomány és a politika közötti értelemhatárt.

IDEOLOGIAKRITIKA: A KÜLSŐ ÉRTELEMHATÁR MEGVONÁSA

A jogtudomány és a jog. Itt előzetesen mindenekelőtt arra a közkeletű vádra kell kitérni, mely szerint a tiszta jogtan a jogi aktus objektív értelmének mint normának (Sollen) a fogalmi meghatározása során öntudatlanul azonosítja a jogtudományt és a jogot. Ez a vád nemcsak a benne rejlő makacs félreértés miatt súlyos, hanem különösen azért, mert ha igaz lenne, tehát ha a tárgy határozná meg a módszert, az alapjaiban

²⁶ Az explikatív módon eljáró szociológia eszerint nem lehet leíró-interpretatív tudomány. A társadalmi aktus objektív értelmét – amelyet a szubjektív értelem különféle változatainak, megjelenési formáinak magyarázata során előzetesen meg kell értenie s mint megértettet azok explikatív leírásához előfeltételnek kell – nem a szociológia, hanem a jogtudomány rekonstruálja. Itt az a kérdés, hogy az értelemkonstitúció problémájának megoldása során hogyan fogják fel a szubjektív és objektív értelem szerkezeti viszonyát: szintetikususan vagy szinoptikususan? A problémához lásd Cs. Kiss 2004c.

²⁷ Ezzel Kelsen a jogtudományt és a pozitív jogot a jogi *tartalom* konstrukciója vonatkozásában radikálisan elválasztja, de a jogi *forma* konstrukciója vonatkozásában sem azonosítja, mint némely kritikusa állítja. Azt mondhatjuk tehát, hogy a jogtudomány a jogi forma logikai-hermeneutikai rekonstrukciója, a politika a jogi tartalom természetjogi (helyes-igazságos jog) konstrukciója révén érintkezik konstitutív módon a joggal, tudniillik abból a szempontból, hogy a pozitív jognak milyen tartalmat kell adni ahhoz, hogy megfeleljen bizonyos jogon kívüli értékeknek, a helyes-igazságos jog eszményének. Kelsen egyébként már a *Tiszta jogtan* első kiadásában is egyértelműen különbséget tesz a jogtudomány jogi formára orientált megismerő, és a jogalkotó-jogalkalmazó szervek jogi tartalomra orientált jogtétélező funkciója között (KELSEN 1988, 6). Jelen tanulmány ezzel a *Jogtudomány eszméje és hivatásában képviselt tézis* (vö. Cs. Kiss 2004a, 99) korrekciójára is vállalkozik.

kérdőjelezné meg Kelsen egész ismeretelméleti-módszertani vállalkozását, és romba döntené a tiszta jogtan elméleti építményét. Kelsen azonban egy ilyen álláspontot – tehát nem pusztán az ellene felhozott vádat, hanem a jogtudomány és a jog azonoságának tézisé tudatosan, azaz tudományosan képviselő pozíciót magát – alapvető félreértésnek tart, amely megengedhetetlenül és menthetetlenül összekeveri a jogtudomány és a jog, a jogi megismerés (leírás) és a jogi autoritás (előírás) funkcióit. A funkcióknak ez a keveredése mindenekelőtt a jogtétel (Rechtssatz) és a jogi norma (Rechtsnorm) fogalmainak szinonimaként történő differenciálatlan használatában válik nyilvánvalóvá. „A jogtételek – írja a Tiszta jogtan második kiadásában – hipotetikus ítéletek, amelyek kijelentik, hogy a jogmegismerés számára adott – nemzeti vagy nemzetközi – jogrend értelmében bizonyos, ezen jogrend által meghatározott feltételek alapján bizonyos következményeknek be kell következniük. A jogi normák nem ítéletek, azaz nem kijelentések a megismerés számára adott tárgyról. Értelmük szerint parancsolatok (Gebote) és mint ilyen parancsok (Befehle), imperatívuszok; de nemcsak parancsolatok, hanem engedélyek és felhatalmazások is; mindenesetre azonban nem – mint olykor, jogot és jogtudomány azonosítva, állítják – tanítások (Beherrungen). A jog parancsol, engedélyez, felhatalmaz, de nem »tanít«. Azonban mihelyt a jogi normák nyelvileg, azaz szavakban és mondatokban kifejezésre jutnak, megjelenhetnek kijelentések formájában, melyekkel tényeket állapítanak meg. Azt a normát, hogy a lopást büntetni kell, a törvényhozó gyakran a következő mondatban fogalmazza meg: a lopást börtönnel büntetik; azt a normát pedig, amely az államfőt államszerződések kötésére hatalmazza fel, a következő formában: az államfő államszerződéseket köt.” (KELSEN 1992, 73.)²⁸ A jogtudomány által megfogalmazott, tisztán leíró kell-tételek (Sollsätze) igazak (wahr) vagy hamisak (unwahr) lehetnek, de soha nem kötelezhetnek vagy jogosíthatnak senkit semmire; a jogi autoritás által létrehozott-tételezett tisztán előíró kell-normák (Sollnormen) érvényesek (gültig) vagy érvénytelenek (ungültig) lehetnek, de soha semmilyen körülmények között nem lehetnek igazak vagy hamisak. Ez ugyanolyan szükségszerűség, mondja Kelsen, mint ahogy a „lét-tények sem igazak, vagy hamisak, hanem csak léteznek vagy nem léteznek, és csak a tényekről szóló kijelentések lehetnek igazak vagy hamisak.” (Uo. 76.)²⁹ A két terület közötti – a jogi aktus objektív értelmének nyelvi kifejeződésében megjelenő – tisztán formális szerkezeti (de nem funkcionális!) analógia, és a benne rejlő reflexivitás (körforgásszerűség) azonban lehetővé teszi az érintkezést, s ezzel azt, hogy a jogtudományi megismerésnek a tárgya valóban a jog mint norma lesz, azaz a megismerés nemcsak az objektivitás, hanem a – tárgynak való megfelelés lehető legegyszerűbb értelmében felfogott – tárgyszerűség követelményének is képes lesz megfelelni anélkül, hogy bármilyen módon eltorzítaná azt. Ugyanakkor a két terület közötti funkcionális különbség³⁰ kizárja az összeecsúsásnak, összekeveredésnek még a lehetőségét is; a jogtudomány funkciója mindig a jog külső megfigyelése (megismerése), és a jog leírása

²⁸ A tiszta jogtan helyes interpretációjának egyik sarkalatos problémája, hogy a jogtudomány és a jog közötti határ kérdését hol kell tárgyalni: a belső vagy a külső értelemhatár-megvonás problémájánál.

²⁹ A tudomány megismerő, illetve a jog normatív funkciójára tekintettel az igazság értékaxiómájának és az igaz/hamis érték-megkülönböztetésének, illetve az érvényes (jogszerű) értékaxiómájának és a jogszerű (érvényes)/jogszerűtlen (érvénytelen) érték-megkülönböztetésének alkalmazása *funkcionális-művelési* értelemben szükségszerűség.

³⁰ A tudomány és a jog funkcióinak, a megismerésnek és a normatív szabályozásnak a különbsége fenomenológiailag-funkcionálisan a nézőpontok és a műveletileg alkalmazott értékeszmék és érték-megkülönböztetések különbségeiben jelenik meg, és válik evidens adottsággá.

a megfigyelt (megismert) alapján; a jogközösség szervei (törvényhozás, igazságszolgáltatás, közigazgatás) által reprezentált jogi autoritás funkciója mindig a jog létrehozása (Erzeugen), illetve tételezése (Setzung). A jogtudomány értelemszerűen csak a jogi autoritás által létrehozottat-tételezettet ismerheti meg és írhatja le; a törvényhozónak az alkotmányt, a bírónak a törvényt kell előzetesen ismernie ahhoz, hogy döntessen, vagyis az általános jogi norma tételezésével az alkotmányt, illetve egyedi jogi norma tételezésével a törvényt alkalmazhassa. „Ez az ismeret azonban nem a lényegi, csak funkciójának előkészítése.” (Uo. 74.)³¹ E funkcionális különbség áthidalhatatlansága, közvetíthetetlensége egyszerű analógiával szemléltethető: a jogtudományi megismerés specifikus nézőpontja számára a jog mint jogi norma – amely minden megismeréstől független tiszta érvényesség-összefüggés (Sollen), s amelyet a jogi autoritás az érvényes (jogszerű)/érvénytelen (jogszerűtlen) érték-megkülönböztetéshez igazodva hoz létre, illetve tételez – a lét-tény fikatív státusába helyezve van elgondolva az „olyan, mintha”-típusú feltételezés segítségével; a jogi norma – amely a neokantiánusok nézőpontjából nem létezik (sein), hanem érvényes (sollen) – olyan, mintha (als ob) létező lenne, melynek léte vagy nem léte közömbös az igazságkérdéssel szemben, pontosabban elvileg hozzáférhetetlen a megismerés számára; ugyanakkor mint konstitutív módon feltételezett (fikatív) létezés, mint lét-tény lehetővé teszi a megismerés számára igazságértékkel bíró kijelentések megfogalmazását; ily módon a jogtudományi megismerés nézőpontjából és a módszer által válik a jog mint jogtétel (mint fikatív lét-tény) ismerettárggyá. Ebben, vagyis a „kanti ismeretelmélet értelmében helyes, hogy a jogtudománynak mint a jog megismerésének, úgy mint minden megismerésnek, konstitutív jellege van, és ezért tárgyát annyiban »hozza létre«, amennyiben azt (ti. a tárgyat) mint értelmes egészet fogja fel (begreifen). Mint ahogy az érzéki észleletek káosza is csak a tudomány rendező megismerése révén válik kozmosszá, azaz természetté mint egységes rendszerré, úgy válik a jogi szervek által tételezett általános és individuális jogi normák sokasága, ez a jogtudomány számára adott anyag, a jogtudományi megismerés révén egységes, ellentmondásmentes rendszerré, jogrenddé. Azonban ennek a »létrehozás«-nak tisztán ismeretelméleti jellege van. Ez valami egészen más, mint a tárgyak létrehozása emberi munka vagy a jog létrehozása a jogi autoritás révén.” (Uo. 73–74.)³²

A jogtudomány ideológiai-politikai semlegességének értelme.³³ A tiszta jogtan a jogtudomány világnézeti-ideológiai semlegességét, megismerési autonómiájának feltételeit az ismerettárgy szűkítésével, két lépésben teremti meg: egyfelől az erkölcs és jog, másfelől a természetjog és pozitív jog, a természetjogtan és pozitívizmus elhatárolásával. Az erkölcs (egész) és jog (rész) azonosítása azzal a következménnyel jár, hogy

³¹ A jogtudomány megismerési funkciójának és a jogi autoritás normatív (normallétrehozó-tételező) funkciójának ilyesfajta összekeverése, ami terminológiaiilag a jogtétel és a jogi norma szinonimaként való használatában jelenik meg, a német jogtudomány hagyományához tartozik. E hagyomány jellegzetes példaként Kelsen az általános jogtan területén a „talán leginkább reprezentatív” számító Adolf Merkel „igen befolyásos művét”, a *Juristische Encyclopädié* (1900) hozza fel (KELSEN 1992, 74).

³² A funkciófogalom jelentéstartalmában rejlő azonosságmozganat a létrehozás, amelyet a tudomány területén megismerésnek (ítélés), a jog területén normatív szabályozásnak (tételezés), a gazdaság területén munkának (előállítás) stb. neveznek. A funkciófogalomban rejlő identikus alapján a különböző társadalmi-kulturális területek felépülésének törvényszerűségei – miközben ekvivalenciájuk és felcserélhetetlenségük, közvetíthetetlenségük nyilvánvaló – összehasonlíthatóvá és egymásra tekintettel párhuzamosan leírhatóvá válnak.

³³ Kelsen a *Tiszta jogtan* első kiadásában az etikával és a teológiával, a másodikban az etikával és a politikai elmélettel való összekeveredéstől óvja a jogtudományt, s az összekeveredés megszüntetésében látja annak ideológiaellenes tendenciáját (vö. KELSEN 1988, 1, 7–10; 1992, 1).

a jogot az igazságosság abszolút értékével ruházzák fel, és a logoszból, az isteni akaratból, az észből, a természetből vagy a történelemből eredő abszolút rend e világi megvalósításának eszközévé teszik. Ha az igazságosság értékaxiómája és az igazságos/igazságtalan érték-megkülönböztetése közvetítésével az erkölcsi érték (jószág, jó/rossz) szabályozza a jog felépülését és működését, akkor – mint azt az európai jogi hagyomány tanúsítja – a jog megkettőződik a létező pozitív jogra és a helyes természetjogra, a jogi gondolkodás tisztán rendgondolkodássá és decizionizmussá, azaz metafizikaivá és az abszolút rend pusztá aktualizálásává válik. Ez elfogadhatatlan Kelsen számára, mert – mint írja – egy „abszolút jó, vagyis már magából a természetből, az észből vagy isteni akaratból következő társadalmi rend létezésével szemben az állami törvényhozó (és persze a jogtudós – Cs. K. L.) tevékenysége nem lenne más, mint a mesterséges világlátás legbalgább megkísérlése fényes napvilágnál.” (KELSEN 1988, 8.)

A jogi gondolkodás metafizikája – amely szellemtörténetileg-tudásszociológiailag a konzervatív és forradalmi természetjog formában megjelenve uralja az európai hagyományt, beleértve ebbe a természetjogi minimum elkerülhetetlenségébe beletörődő pozitívizmus modern formáit is – a politika ideológiai betörésének szellemi terepe, ahol a jogtudomány rákényszerül az „intellektus áldozatára”, és folyamatosan ki van szolgáltatva a helyes társadalmi rend megvalósításáért küzdő társadalmi-politikai erők legitimációs igényeinek, vagy másként: ki van téve a politikai veszélyének. „Mert az igazságosság, melyet a pozitív jogtól különböző, vele szemben felsőbb rendként kell elképzelnünk, a maga abszolút érvényességével éppen úgy túl van minden tapasztalaton, mint ahogyan a plátói idea túl van a valóságon, a transzcendens magánvaló dolog a jelenségek világán. Ugyanolyan metafizikai jellegű, mint az ontológiai dualizmus, a »jog és igazságosság« dualizmusa is.” (Uo.) A jogi gondolkodás metafizikáját kifejező természetjogtan ideológiai funkciói kétirányúak: az állam és társadalom fennálló, érvényes jogrendjének az apológiája vagy kritikája, azaz tudományon (és jogon) kívüli politikai érdekek ideológiai igazolása, amely a logosz, az isten, az ész, a természet vagy történelem határozmányaiából, illetve törvényeiből mint feltétlen erkölcsi parancsokból levezetett, következésképp abszolút helyes (igazságos) rendre történő, értékracionális hivatkozásokban testesül meg.

A hagyományos jogtudomány hivatása ezért nem a „valóságos és lehetséges”, azaz a pozitív jog megismerése (leírása), hanem az abszolút rendből való eredet folytán helyes jog „tudományos” kinyilatkoztatása (levezetése), illetve az ilyen típusú jog-kinyilatkoztatások „tudományos” igazolása. Kelsen tudományos munkásságának első pillanatától kezdve meg van arról győződve, hogy az abszolút helyes-igazságos rend, illetve az ilyen rendről kialakított alternatív ideológiai elképzelések, melyek az idea vagy a magánvaló dolog ontológiai státusát foglalják el, „tudományosan, azaz racionális tapasztalásból eredő megismeréssel” éppúgy felfoghatatlanok és igazolhatatlanok, mint ahogyan lehetetlen az igazságosság fogalmának (eszmejének) tudományos meghatározása. Az igazságosság az akarás és cselekvés irracionális eszménye, a politikai ideológia legitimációs eszköze, nem pedig a megismerés regulatív-konstitutív elve. Kelsen nézőpontjából tehát a természetjogi metafizika ideológia, és mint ilyen a politikai behatolás [hatalomgyakorlás] eszköze, ezért minden történelmi megjelenési formája a jog lényegének és szerkezetének az ellepezését, következésképp félreértését jelenti.

A tiszta jogtannak ezért totális ideológiakritikaként kell fellépnie ahhoz, hogy egyfelől a modern jogi gondolkodást – „a pozitívizmus filozófiájának és jogelméletének

végső konzekvenciáit levonva” (uo. 14) – képes legyen kiszabadítani abból az ideológiai csapdából, amelyet a metafizikai természetjogtan és a politika közösen állított a jogtudomány számára, s hogy másfelől biztosítani tudja a pozitív jog objektív-tárgyszerű jogtudományi megismerésének a feltételeit. Mindehhez azonban tisztázni kell az ideológia fogalmának jelentését.³⁴

Az ideológia fogalmát Kelsen a szubjektív és az objektív értelem, valamint a norma és az érték megkülönböztetéseinek nézőpontjából határozza meg; s ennek során az ideológia univerzális-pozitív és partikuláris-negatív jelentései között tesz különbséget.³⁵ Az objektív értelem konstitúciójának síkján, a természet (valóság) és a társadalom (szellem) megkülönböztetésének nézőpontjából (kritériumaként), az ideológia magát a szellemit (eszmeit) mint az objektív érvényességet jelenti, a társadalmi aktus normatív értelemtartalmát. Ez az ideológiafogalom univerzális – vagy másként: tudományos – jelentése, amely a tiszta leírás funkciójára történő utalás. Az objektív értelem síkján felépülő jog mint norma (Sollen) ezen jelentés szerint pozitív értelemben vett ideológia. S mindaz, ami a valóság, a téridőbeli lét-tények okságilag meghatározott birodalmának a része, ami leírható és magyarázható az oksági törvény segítségével, tehát a társadalmi aktus szubjektív értelme, nem tartozik az ideológia univerzális jelentéséhez. „Mert a Tiszta Jogtan szabaddá tette az utat azon állásponthez, amelyből a jog mint ideológia ebben az értelemben – azaz mint a természettől különböző rendszerösszefüggés – megérthető.” (KELSEN 1992, 111.) A jogtudomány majd kétezer éves történetének tényszerűsége azt bizonyítja – mondja Kelsen –, hogy mindaddig, amíg jog létezik, ilyen, a jog mint ideológia saját törvényszerűségeit vizsgáló dogmatikai jogtudománynak is léteznie kell. Az ideológia partikuláris – vagy másként: politikai – jelentését azok a konzervatív és forradalmi természetjogi felfogások szemléltetik, amelyek az ideális, a helyes jog eszméjéből vagy éppen a jog (állam) megszüntetésének utópiájából levezetett abszolút igazságossági mércéket állítanak szembe a pozitív joggal. Az ideológia partikuláris formái csak látszólag leírások, lényegüket tekintve értékelések. Az ideológia partikuláris fogalma így a jogértelmezésbe beszivárgó politikai igazolások konzervatív és forradalmi típusainak a megjelölésére, leírására szolgál. Ezek a politikai jogfelfogások végzetes kategóriahibára kényszerítik a normatív jogtudományt, mert a pozitív jogot – tudatosan vagy öntudatlanul – a társadalmi aktus szubjektív értelmének síkjára helyezve értelmezik, s ezzel megszüntetik annak normatív öntörvényűségét; a megismerés tárgyát bizonyíthatatlan, szubjektív értékítéletekkel burkolják be és – vagy felértékelve vagy leértékelve, de mindenképpen – eltorzítva ábrázolják. Ezért az ideológia partikuláris formáitól – követeli Kelsen – radikálisan meg kell tisztítani a jogot és a jogtudományt. „Ebben az értelemben a Tiszta Jogtannak kimondottan anti-ideológiai tendenciája van. Ezen tendenciát azzal bizonyítja, hogy a pozitív jog ábrázolása során mentesíti a pozitív jogot az »ideális« vagy a »helyes« joggal történő minden összevegyítéstől. A jogot úgy akarja ábrázolni, ahogyan a jog van, nem pedig úgy, ahogyan a jognak lennie kell: a valóságos és lehetséges, nem pedig

³⁴ Kelsen tiszta jogtanát – a tudásszociológia tudományos paradigmáját az igazi pozitivizmus szellemében kidolgozó – Mannheim Károly az ideológiafogalom meghatározására történő utalás összefüggésében indirekte ideológiakritikai vállalkozásként méltatja (vö. MANNHEIM 1996, 79).

³⁵ Az univerzális és partikuláris, pozitív és negatív megkülönböztetéseit kizárólag a jog és a jogtudomány ideológiai nézőpontjának szerkezeti leírására szolgálnak, s egyúttal – a helyes (ideális) joghoz, s ezáltal az igazságos társadalmi rend utópikus elképzeléséhez való viszonyon keresztül – lehetővé teszik a tiszta és a politikai jogtudomány érvényességi igényeinek igazolási struktúrájában meglévő azonosságok és különbségek elemzését.

az »ideális« »helyes« jog iránt érdeklődik. Ebben az értelemben radikálisan realista jogelmélet, azaz a jogpozitivizmus elmélete. Elutasítja azt, hogy a pozitív jogot értékelje. Tudományként úgy tekinti önmagát, hogy nincs semmi másra kötelezve, minthogy lényege szerint felfogja és szerkezetének elemzése révén megértse a pozitív jogot. Különösképpen elutasítja azt, hogy bármiféle politikai érdeket szolgáljon azzal, hogy részükre »ideológiákat« szállítson, melyek segítségével a fennálló társadalmi rendet legitimálják vagy diszkvalifikálják. Így megakadályozza, hogy a jogtudomány nevében a pozitív jognak, azáltal hogy az ideális, helyes joggal azonosítják, magasabb értéket tulajdonítsanak, mint amivel e jog ténylegesen rendelkezik; vagy tőle, mert ellentmondásban áll az ideális, helyes joggal, minden értéket és így általában az érvényességet elvitassák. Ezáltal a legélesebb ellentétbe kerül a hagyományos jogtudománnyal, amelynek a most kifejtett értelemben – tudatosan vagy öntudatlanul, hol jobban, hol kevésbé – »ideológiai« jellege van (ti. az ideológia partikuláris jelentésében – Cs. K. L.). A Tiszta Jogtan éppen ezen anti-ideológiai tendenciája révén bizonyul igazi jogtudománynak. Mert a tudománynak mint megismerésnek immanens törekvése tárgyának leleplezése (azaz az »igazi« tudomány szükségképpen ideológiakritika is – Cs. K. L.). Az »ideológia« azonban elleplezi a valóságot azzal, hogy – a valóság konzerválásának, védelmezésének, feldicsőítésének vagy megtámadásának, szétrombolásának és egy másikkal való helyettesítésének szándékával – eltorzítja azt. Az ilyen ideológiák gyökere az akarásban van, nem a megismerésben.” (Uo. 112.) Eszerint Kelsen tiszta jogtani ideológiatipológiája a politikai jogtudomány elleni harc tudományos eszközeként arra szolgál, hogy egyfelől azonosítsa és zárójelbe tegyen, másfelől kritikailag kizárjon, megsemmisítsen minden tárgy(jog)idegen, nem – vagy csak látszólag – tudományosan értékelő partikuláris ideológiát, amelyek tehát lényegüket tekintve nem jogi, hanem politikai ideológiák. Kelsen jogtudománya – amely kizárólag az igazság eszméjének mint a tudomány funkcióspecifikus imperatívuszának elkötelezett megismerés – a tiszta jogtan kiépítésével és ideológiakritikai érvényesítésével kívánja önmagát a vázolt értelemben „tisztává”, vagyis ideológiamentessé tenni; s mindezt annak érdekében, hogy ezáltal a tiszta jogtan univerzális pozitív értelemben ideológiává, az ideológia kifejezés eredeti – az „eszmék tudománya” – jelentésében valóban szellem(társadalom)tudománnyá váljon.

A TUDOMÁNYOS IDEOLÓGIAKRITIKA PARADOXONJA

E paradoxon, mint jeleztük, abban áll, hogy Kelsen tiszta jogtudományának totális ideológiakritikája azért irányul a partikuláris – a politikai logikájának engedelmessé váló értékelő – jogi ideológiák ellen, hogy önmagát pozitív-univerzális értelemben tegye ideológiává, igazi szellemtudománnyá.³⁶ A jog ideológiamentes megismerésének előfeltétele a politikai jogtudomány minden – konzervatív vagy forradalmi, apologetikus vagy kritikai – formájának totális ideológiakritikája, mely kritika maga azonban már nem ideológiai, hanem tisztán tudományos jellegű. Kelsen – bár az álláspontja alapjául szolgáló érveket nem fejti ki – a „tisztán tudományos ideológiakritika” formulájában rejlő paradoxont látszólagosnak tartja. Ezek az érvek tézisszerűen a következőképpen interpretálhatók.

³⁶ A tiszta jogtan ideológiaértelmezéséhez lásd PESCHKA 1980, 151–162.

1. A tiszta jogtan ideológiakritikai funkciójának alapjául szolgáló törekvés (gyakorlati indíték) nem az erkölcsi akaratan és nem az értékprobléma szubsztanciális-hierarchikus felfogásában, hanem csak és kizárólag a megismerésben és az értékprobléma formális-funkcionális felfogásában gyökerezik.³⁷ A cselekvők a tudományos megismerés mint teoretikus világakarás maximáinak (döntés) megindokolása során kizárólag az igazság racionális értékeszméjére, a gyakorlati-politikai cselekvés mint nem teoretikus világakarás maximáinak (döntés) megindokolása során ellenben az igazságosság irracionális értékeszméjére hivatkoznak.

2. A tiszta jogtan az igazságosságértéket központba állító metafizikai-transzcendens jogeszme kizárásával, a kizárólag az igazságértékre vonatkozó ismeretelméleti-transzcendentális jogeszmeinek való feltétlen elköteleződés alapján³⁸ képes a „pozitív jogot lényege szerint”, azaz a maga szerkezeti immanenciájában előfeltevés-mentesen felfogni és elemezni. Eközben a jogi értéket nem más, tartalmilag meghatározott nem-jogi eredetű (transzcendens) értékek felől határozza meg, hanem egy, a Sein és Sollen kapcsolatának lehetőségét hordozó „meghatározott valami” (emberi magatartás – vö. KELSEN 1992, 5–6.) objektíve érvényes normának való megfelelése (pozitív érték) vagy nem megfelelése (negatív érték) műveleti megkülönböztetésének az értelmében.³⁹ Eközben azonban – függetlenül a tiszta jogtan funkcionális-logikai axiómájától, mely szerint a szabályozási funkciót a létrehozás-tételezés műveleteivel aktualizáló norma csak érvényes vagy nem érvényes, míg a megismerési funkciót a létrehozás-ítélés műveleteivel aktualizáló ítélet, azaz mint ítélet valóság-objektumokról, illetve érték-objektumokról, csak igaz vagy hamis lehet – az alany és tárgy megfelelésének vagy nem megfelelésének mint vonatkozásnak a műveleti problémáját mégiscsak az ítélet megismerő funkciójára tekintettel értelmezi; és lényegében hasonlóképpen jár el az érték objektivitásának meghatározásánál is.⁴⁰ A tiszta jogtan – transzcendentális formális-funkcionális jellegénél fogva – csak az érték igazságérték felőli, „tisztán” logikai meghatározásával képes a jogot kiszabadítani a látszólagos jogi ideológiák perspektívizmusának börtönéből, és kizárólag mint ismerettárgyat a maga immanens adottság-

³⁷ Kelsen tehát – aki ebben is, akarva nem akarva, Weberet követi – mind az akarat, mind az érték problémáját kioldja az erkölcsi-etikai összefüggésből. Ezért számára a jóság erkölcsi értékeszméje már nem az érték mint olyan normatív paradigmája, s a jóakarát is csak a politika(i) területén jelenti a gyakorlati világakarás paradigmáját. A politika(i) és erkölcs(i) ilyen típusú azonosítása egyébként tipikusan a liberalizmusra jellemző eljárás.

³⁸ Az ismeretelméleti-transzcendentális jogeszmeinek mint a tudományon belüli gyakorlati cselekvéseket vezérlő eszménynek való elköteleződést Kelsen a tudományos hitből eredő tisztán teoretikus döntésnek tartja.

³⁹ Kelsen a *Tiszta jogtan* második kiadásában pótolta az értékprobléma tematikus tárgyalását (*I. Recht und Natur*) a norma fogalmat elemző fejezet (*4. Die Norm*) negyedik pontjában (*e) Norm und Wert*) (vö. KELSEN 1992, 16–24).

⁴⁰ Ennek megfelelően a bírói ítélet sem logikai értelemben vett ítélet, hanem norma, vagyis *tételezés*, amely egy konkrét eset kapcsán megfelelési vonatkozást hoz létre az egyedi és az általános norma (törvény) között, előfeltételezve az alkotmányt mint a jogi érvényesség végső forrását. A logika funkciójának, alkalmazási körének értelmezése ezért is a tiszta jogtan egyik legfontosabb problémája, amely a következőképpen fogalmazható meg: az alapszabály (alkotmány), az általános norma (törvény) és az egyedi norma (bírói ítélet, közigazgatási határozat) érvényességi összefüggését *rendként* létrehozó és fenntartó tételezések (döntések mint megfelelés/nem megfelelés-vonatkozások) specifikus szabályozási funkciójuknak megfelelően rendelkeznek-e saját „logikával”? A „logika” csak a megismerés-funkció reflexiója, azaz a filozófiai-tudományos gondolkodás privilégiuma? Ha nem, akkor hogyan gondolhatók el, írhatók le más társadalmi funkciók specifikus „logoszai” – logikailag? Ha a minden funkcionális logoszban (megismerés, szabályozás, előállítás-létfenntartás, egészségfenntartás-alkotás, megváltás stb.) közös lényeg (azaz a létrehozás mint olyan) műveletileg megfelelés/nem megfelelés-vonatkozások aktualizálása, illetve reaktualizálása, akkor az ítéletben (tudomány) kívül milyen saját logikája lehetséges a tételezésnek (jog), az előállításnak/munkának (gazdaság), az alkotásnak (művészet), a szenttel való érintkezésnek (vallás)?

módjában, azaz tiszta normaszereűségként felfogott pozitívitasában minden változtatási szándék nélkül megragadni.

Kelsen azzal, hogy a jogtudományi megismerést vezérlő igazságértéket avatja a jogi érték mint olyan paradigmájává, lehetővé teszi a jogi értékeknek, s ezzel magának a jognak mint jogi aktusok⁴¹ rendszerének önreferenciális meghatározását, illetve a jog önfelépítő rendszerként való leírását. Az igazságosság csak annyiban tekinthető jogi értéknek, amennyiben a jog értékaxiómájának (jogszerűség mint normának való megfelelés) és érték-megkülönböztetésének (jogszerű/jogszerűtlen) kifejeződése, illetve aktualizálása. Amikor az igazságosság szót – írja Kelsen – „a pozitív jogszerűség, különösen a törvényesség értelmében” használják, illetve „igazságtalannak” nevezik, „ha valamely általános norma az egyik esetben alkalmaztatik, a másik hasonló esetben azonban nem; s ez látszik »igazságtalannak« – tekintet nélkül magának az általános normának az értékére”, akkor „az igazságosságra vonatkozó értékítélet csak a normaszereűség relatív értékét fejezi ki. Az »igazságos« itt nem más, csak másik szó a »jogos« helyett.” (KELSEN 1988, 7.)⁴² A jogtudományi megismerés tisztasága – amelyet mint előfeltevés- és értékmentességet az igazságérték funkcionális értelméből következő konstitutív-regulatív szerepre tekintettel kell helyesen értelmezni – a tudomány szabadsága révén a jog funkcionális autonómiájának a feltételévé válik.

3. Az európai társadalom és kultúra rendkívüli szellemtörténeti helyzeteként felfogott modernitásban tehát a jogtudománynak e tiszta értelmezése képvisel, illetve helyettesít egy olyan társadalmi erőt, amely ellensúlyozni képes azokat az érdekeltségeket, amelyek ideológiai tudományhoz, s különösen a politikai jogtudományhoz fűződnek. A kizárólag a jog megismerésének elkötelezett tiszta jogtan ezért semleges a konzervatív (jogtálló-jogfenntartó) és forradalmi (jogkinyilatkoztató-jogváltoztató) autoritások küzdelmében, s Weber álláspontját radikalizálva ezért zárja ki – legalábbis elméletileg – a jogpolitikai előfeltevésekhez kötődő tudományos felvilágosítás lehetőségét, hogy még ilyen közvetett módon se szolgálja egyik tudományon kívüli hatalmat sem. Ezzel persze a tiszta jogtan nem számúzi a jogtudományt valamiféle társadalmilag-politikailag légüres térbe; egyszerűen csak arról van szó, hogy Kelsen a jogászai rend érvényes hivatásethoszát a szabad jogtudományba és a jog funkcionális autonómiájába vetett hitre alapozza.

4. A tiszta jogtan a jog főfogalmát, a normát⁴³ nem az autoritatív parancsként felfogott, a jóság értékeszméjét (érték-megkülönböztetését) aktualizáló erkölcsi normából

⁴¹ A jogi aktus, mint láttuk, a társadalmi cselekvés funkcióspecifikus formája.

⁴² Az igazságosság értékeszméje mint értékaxióma és érték-megkülönböztetés (igazságos/igazságtalan) a társadalmi rend mint jogrend „helyes” formáját, e rendforma „jóságát” jelenti, következésképp az erkölcs abszolút értékeszméjének az aktualizálása.

⁴³ Kelsen a jog fogalmát a szabályozási funkció, illetve a norma és a (normatív) rend egymásra utaló problémáiból mint alaptól kiindulva határozza meg. Eszerint a jog a szabályozási funkció normák általi és normatív rendet létrehozó-fenntartó aktualizációja. Kelsen, mint azt a szuverenitás és állam problémájának kifejtése mutatja, a jog döntés- és rendelemét a normából levezettként fogja fel, mely normát (szabályt) a tiszta jogtan a joggal fogalmával írja le. A jog egy teoretikus döntéssel kiténtetett norma, az alapszereűség mint a normák normája (vagy másként: elismerési szabály) által szabályozott, illetve jogászai értelmezési műveletekben deduktív vagy induktív módon konstruált normahalmaz, azaz normarendszer. A jogalkotói és jogalkalmazói döntés, illetve a normák rendje mint normaaktualizáció nem a jog alapszerkezetéhez tartozó alkotóelemeket jelent, hanem csupán funkciókat, amelyek a normát mint egyedüli alapelemet, a jog mint jog azonosságát garantáló szintézisalapot jelenítik meg vezeték át folyamatosan és az aktuális létezésébe. A szerkezet és funkció e megkülönböztetésének értelmében a döntés és rend nem szerkezeti, hanem csak funkcionális jogfenomén, azaz – mivel a funkcióknak is van szerkezete – csak másodlagos, levezetett értelemben alkotják a jog szerkezetét. A kelsen normagondolkodás számára tehát a jog egységének végső feltételét garantáló szintézisalap mint

vezeti le, mint a természetjogi és a klasszikus pozitívista hagyomány, hanem a természettudomány deperszonifikált törvényfogalmából, amikor a természeti törvény (kautalitás) inverzeként értelmezi a jogi törvényt (beszámítás).

5. A tiszta jogtan végső soron azt a közhelyszerű tudásszociológiai tételt igazolja meglehetősen egyértelműséggel, hogy a jogtudomány eszméjének, hivatásának értelmezése és a jogfogalom érvényes meghatározása konstitutív módon összefügg, s hogy az értelmezés monopóliumáért folyó szellemi versengés elsősorban a jogászai renden belül játszódik le; lényegében itt dől el, hogy ki, illetve mely irányzat szerzi meg az értelmezési illetékességet a hivatásethosz és a jogfogalom érvényes meghatározásában. Amikor Kelsen a jogászai megismerés immanens igazságra vonatkozásából, a tudományos hitből eredő szabad döntésre alapozza jogelméletét, úgy ez is csak azt igazolja, hogy a tiszta jogtan – miközben a totális ideológiai kritika eredményeként az ideológia kifejezés eredeti („eszmék tudománya”) jelentésében igazi szellem(társadalom)tudományként határozza meg önmagát – egyúttal szociológiailag is pontosan kijelöli azt a társadalmi helyet, illetve pozíciót, ahol a jogtudomány és a jog végső értelmével kapcsolatos metafizikai-politikai döntések megszületnek, illetve ahol az ilyen típusú döntéseknek meg kell születniük.

*

Az életmű központját jelentő tiszta jogtan, amely Kelsennek Európában és azon kívül nemzetközi hírnevet, számtalan követőt szerzett, az Osztrák–Magyar Monarchia s általában a német tudományosság szellemi terében keletkezett. A tiszta jogtan filozófiai-tudományos eredetisége mindenekelőtt abban rejlik, hogy Kelsen a jogtudomány és szociológia között az állam és jog helyes viszonyának értelmezéséről folytatott vita belső problematikájának megoldásaként dolgozta ki jogelméletét egy életen tartó kutatási folyamatban, azaz nem egyszerűen az uralkodó neokantiánus-fenomenológiai filozófiai hagyomány elfeltevéseit, sémáit alkalmazta a jogtudomány problémára. Kelsen – Carl Schmitthez hasonlóan, de ellenkező előjellel – az európai szellem válsághelyzetének nézőpontjából dolgozta ki a jogtudomány eszméjének és hivatásának antimetafizikai paradigmáját.⁴⁴ Ezzel a teológia, filozófia és tudomány versengésének modern korszakában Kelsen a tudomány eszméjének, hivatásának egyik meghatározó paradigmátikus alternatív értelmezési változatát fejtette ki és képviselte, amely színvonalát és komplexitását tekintve egyenrangú a XX. század korszakának más nagy szellemi teljesítményeivel.

A magyar tudományt a XXI. századba átvezető rendszerváltozás meghatározó fő- és mellékszereplőit, s közöttük is elsősorban a tudomány művelőit, Kelsen életművé-

a normák normája a személytelenül tett elvont jogrendszer logikájában, a jogász mint jogtudós értelmező műveleteiben mint rendszer – vagy pontosabban: mint rendszeralak, mint logikai forma – jelenik meg és válik hozzáférhetővé. Ebben a szigorúan jog- és tudományimmanens értelemben a tiszta jogtan saját normativista nézőpontját hiposztazálva *abszolút* szintézisre tör, és a jog szintetikus-hierarchikus szemléletét képviseli. Kelsen a jog normaelemének mint nézőpontnak abszolútizálásával védi a jog és a jogtudomány létszerű-funkcionális autonómiáját (vö. Cs. Kiss 2004, 84–94).

⁴⁴ Ezért például Schmitt Kelsen-kritikájának axiomatikus tézise, mely szerint a tiszta jogtan a normális helyzet jogelmélete, nem, vagy pontosabban csak azzal a megszorítással tartható, hogy a rendkívüli helyzet pacifikálására, normalizálására való kritikai törekvés értelmében az (vö. Cs. Kiss 2004, 94–113). Itt egyébként Max Weber tudományfelfogására mint vonatkozási pontra hivatkozva amellelt érvelünk, hogy mind a tiszta, mind pedig a politikai jogtudomány eszme- és hivatásértelmezése a rendkívüli helyzet kihívásra adott jogtudományi válasz metafizikai, illetve antimetafizikai változatának tekinthető.

vel kapcsolatban feltehetőleg nem teoretikus, hanem inkább egzisztenciális problémák izgatják; s ezek közül is egy, a Tiszta jogtan első kiadásához írt Előszóban megfogalmazott tisztán történeti-szociológiai és politikai jellegű kérdés: A társadalom(szellem) tudományok, s ezen belül a jogtudomány autonómiájához, semlegességéhez és technikai hasznosíthatóságához fűződő – Kelsen által hiányolt és a tiszta jogtan kidolgozásával előmozdítani kívánt – társadalmi-politikai érdekelttség mint a tudomány létezésének és emergenciájának külső feltétele, vajon kialakult-e, illetve kialakulhat-e a rendszerváltozás során? Ha pedig a válasz igenlő, úgy milyen módon és mértékben? Vagy a rendszerváltozás helyzetében, a kedvező és kedvezőtlen fejlemények ismeretében továbbkérdve: Egy ilyen típusú érdekelttség kialakulásához milyen módon és mértékben járult, illetve járul hozzá a kelet-európai rendszerváltozási folyamatokkal egységesebbé, átfogóbbá váló euroatlanti kultúrkör integrációs „logikája”? Valójában mennyire reményt keltő a társadalom(szellem)tudományok számára az a ténytársulás, hogy ebben a kultúrkörben – persze évszázados küzdelmek és a kétségkívül bizonyítható társadalom-politikai hasznosság eredményei láttán – már beletörődtek a jogtudomány és a jog autonómiájának funkcionális elkerülhetetlenségébe, s a jogállamiság, a tudomány szabadságának eszméje is fokozatosan majd minden versengő politikai párt ideológiájának, jog- és tudománypolitikájának integráns elemévé vált, és nagymértékben intézményi realitásokká szilárdult? Az ún. többpólusú világrendszer egyensúlyi helyzetének kialakulása irányába mutató fejlemények vajon erősítik-e – vagy éppen ellenkezőleg, gyengítik – az ilyen típusú érdekelttség létrejöttének és stabilizálódásának valószínűségét?

Kelsen már nem érthette meg a világháborúk megszületéséért elsősorban felelős Európa remélhetőleg végérvényes pacifikálásának és normalizálásának alapjául szolgáló gazdasági-politikai-jogi integráció létrejöttét. Azonban tiszta jogtanának alkotmányjogi és nemzetközi jogi elmélete, s ilyen irányú szakértői tevékenysége lényegében az európai és a világpolitikai folyamat jog (állam) alá rendelésére irányuló gyakorlati-politikai törekvések, végső soron a világtársadalom eszméjének igazolása, egészében az európai racionalizmus jogtudomány általi megmentésének radikálisan szekularizált változata, amellyel nagymértékben hozzájárult az államon belüli és államközi politikai folyamatok racionális jogi kereteinek és öntudatának kialakulásához.

A személyiség és életmű következményeinek, hatásának végső értelme – s így a kortársakhoz és az utókorhoz szóló „üzenet” is – csak képszerűen és paradoxon formájában fogalmazható meg: Hans Kelsen a jogtudomány és a jog eljogiasításának, a politika tudomány és jog általi varázstalanításnak „prófétája” és éles elméjű, szakszerű és precíz beteljesítője volt⁴⁵ – egy szóval igazi klasszikus a XXI. században is.

⁴⁵ A társadalmi anarchiával fenyegető helyzetek keletkezése és eszkalálódása, melyekért közvetlenül a politika (erkölcs) abszolutizáló ideológiai logikája tehető felelőssé, csak akkor korlátozható és ellenőrizhető, ha ez az ideológiai logika egyáltalán megfékezhető, azaz ha a jog – elsősorban az alkotmányjog és nemzetközi jog – segítségével önszabályozóvá tehető. Az önszabályozás feltételeinek megteremtésére és rendelkezésre bocsátására csak akkor van esély, ha a jogtudomány és a jog, a megismerés és a normatív szabályozás társadalmi funkciói viszonylag zavartalanul működnek. A tiszta jogtudomány és jogtan hivatása a jog és a jogtudomány közötti funkcionális ekvivalencia és egyensúly megteremtése annak érdekében, hogy az anarchiával, káosszal fenyegető társadalmi-politikai – és persze szellemi – rendkívüli helyzetek normalizálása érdekében képesek legyenek rendelkezésre bocsátani saját – ún. rendkonstitúciós – teljesítményeiket, azaz igaz ismereteket és érvényes normákat. A jogtudomány és a jog e lehető legegyszerűbb műveleti értelemben korlátozza és teszi ellenőrizhetővé a partikuláris jogideológiák destruktív logikáját, és ezzel járul hozzá az állam és a politika varázstalanításának világtörténelmi folyamatához.

IRODALOM

- BÓDIG Mátyás 2004. Hans Kelsen. In Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc: Biber.
- Cs. Kiss Lajos 2001. Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Pallas Stúdió – Attraktor KFT. 569–611.
- Cs. Kiss Lajos 2002. Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., vál., szerk.: Cs. Kiss Lajos Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
- Cs. Kiss Lajos 2004a. *A jogtudomány eszméje és hivatása*. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.
- Cs. Kiss Lajos 2004b. Bevezetés. Carl Schmitt jelentősége. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest: Gondolat.
- Cs. Kiss Lajos 2004c. Állam, politika, erkölcs. In Cs. Kiss Lajos – Karádi Éva (szerk.): *Az igazságosság dilemmái. Ünnepi kötet Földesi Tamás 75. születésnapjára*. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.
- Cs. Kiss Lajos 2005. Elméletalkotási stratégiák az államelméletben. In Szigeti Péter (szerk.): *Államelmélet. Politikai filozófia. Jogbölcselet. (Leviatán – különszám)*. Győr: Universitas Kht.
- HORVÁTH BARNA 1993. *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45*. Ford. Nagy Endre. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- HORVÁTH BARNA 1995. *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Ford. Zsidai Ágnes. Budapest: Osiris
- KELSEN, Hans 1911. *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatz*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- KELSEN, Hans 1920. *Das Problem der Souveränität und die Theorie der Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- KELSEN, Hans 1922. *Der soziologische und juristische Staatsbegriff*. Aalen: Scientia Verlag
- KELSEN, Hans 1925. *Allgemeine Staatslehre*. Berlin: Verlag von Julius Springer.
- KELSEN, Hans 1961. *General Theory of Law and State*. New York: Russell & Russell.
- KELSEN, Hans 1979. *Allgemeine Theorie der Normen*. Wien: Manzschke Verlag- und Universitätsbuchhandlung.
- KELSEN, Hans 1988. *Tiszta jogtan*. Ford.: Bibó István. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Bibó István Szakkollégium.
- KELSEN, Hans 1992. *Reine Rechtslehre*. Zweite, vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage 1960. Nachdruck. Wien: Österreichische Staatsdruckerei.
- KELSEN, Hans 1994. *Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*. 2. Neudruck der 1. Auflage. Aalen: Scientia Verlag.
- KELSEN, Hans 1997. *Az államelmélet alapvonalai*. Ford.: Moór Gyula. Miskolc: Biber.
- KOENEN, Andreas 1995. *Der Fall Carl Schmitt. Sein Aufstieg zum „Kronjuristen des dritten Reiches“*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- MANNHEIM Károly 1996. *Ideológia és utópia*. Ford.: Mezei I. György. Budapest: Atlantisz.
- MÉTALL, Rudolf Aladár 1969. *Hans Kelsen. Leben und Werk*. Wien: Verlag Franz Deuticke.
- PESCHKA Vilmos 1980. Hans Kelsen „tiszta jogtanának” ideológiai jellege. In Peschka Vilmos: *Jog és jogfilozófia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- PETHŐ 1993. *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet. Doxa Könyvek.
- SANDER, Fritz – KELSEN, Hans 1988. *Die Rolle des neukantianismus in der Reinen Rechtslehre. Eine Debatte zwischen Sander und Kelsen*. Stanley Paulson Hrsg. Aalen: Scientia Verlag.
- VAJDA 1993. *Posztmodern Heidegger*. Budapest: T-Twins Kiadó – Lukács Archívum – Századvég Kiadó.
- VARGA 1988. Bevezetés. In Hans Kelsen: *Tiszta jogtan*. Ford. Bibó István. Budapest: ELTE ÁJK Szakkollégium. IX–XVI.
- WALTER, Robert 1994. Die Stellung der ersten Auflage der „Reinen Rechtslehre“ (1930) im System der Entwicklung der Rechtslehre Kelsens. In Kelsen: *Reine Rechtslehre*. Aalen: Scientia Verlag.
- WEBER, Max 1988. A tudomány mint hivatás. In Max Weber: *Tanulmányok*. Ford.: Wesseli Anna, Erdélyi Ágnes. Budapest: Osiris.
- WEBER, Max 1992. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1/2*. Ford.: Erdélyi Ágnes. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.